

Ἄναφορὰ στὸν «μεγαλόκοσμο ἄνθρωπο» κατὰ τὸν Ἅγιο Νικόδημο τὸν Ἁγιορείτη ἀπὸ κοινωνιολογικὴ σκοπιὰ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΟΡΩΣΗΣ*

*«Ἡ ζωὴ μας δὲν πρόκειται νὰ ἀποκτήσει νόημα ἂν δὲν διαθέ-
τομε κάτι γιὰ τὸ ὁποῖο ἀξίζει νὰ πεθάνουμε».*

Γίνιτενς, 2001, σ. 94

Ἔχει τονιστεῖ ἐπανειλημμένα ὅτι οἱ ὑπηρεσίες τοῦ Ἁγίου Νικοδήμου τοῦ Ἁγιορείτου κατὰ τὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας ὑπῆρξαν πολύτιμες. Οἱ ἐν λόγῳ ὑπηρεσίες εἶχαν πολυδιάστατο χαρακτήρα καὶ συνέβαλαν στὴν περιχαράκωση καὶ στὴν ἰσχυροποίηση τοῦ ἑλληνικοῦ φρονήματος ἐν μέσω ξένων ἐπιδράσεων. Οἱ ἐπιδράσεις αὐτὲς ἀπειλοῦσαν νὰ διασπᾶσουν ἢ/καὶ νὰ κατακερματίσουν τὴν ἐνότητα τῶν μελῶν στὴν κοινωνία, τὴν ὁμογένεια τῶν πιστῶν στὴν Ὁρθοδοξία καὶ τὴν ἐθνικὴ συνείδηση τῶν Ἑλλήνων στὴν ἱστορία τους¹.

Ἐνόψει μάλιστα τῶν ραγδαίων ἐξελίξεων πού ζοῦμε, τῶν ἀξιῶν πού ἔχουν ἀρχίσει νὰ ἀναθεωροῦνται ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1970 (Inglehart σὲ Κορώση, 2002, σ. 164), τοῦ μοντέλου τῆς παγκοσμιοποίησης πού ἀποσκοπεῖ στὴν ἰσοπέδωση, τόσο τῶν ἰδιαιτεροτήτων τοῦ καθενὸς ἀτόμου ξεχωριστὰ ὅσο καὶ τῶν ἐθνοτήτων τους κ.λπ., ὁ Ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης χαράσσει τὶς ἀπαραίτητες κατευθυντήριες γραμμές, γιὰ νὰ περισώσει τὴν κοινωνικο-πολιτισμικὴ καὶ θρησκευτικὴ μας ταυτότητα. Παράλληλα μὲ τὸν Ἅγιο Κοσμᾶ τὸν Αἰτωλό, ὁ ὁποῖος προέτρεπε τὶς οἰκογένειες νὰ μαθαίνουν στὰ παιδιά τους γράμματα

---

* Ὁ Κωνσταντῖνος Κορώσης εἶναι Μόνιμος Ἐπίκουρος Καθηγητὴς στὸ Παιδαγωγικὸ Τμῆμα Προσχολικῆς Ἐκπαίδευσης τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης.

1. ΜΑΡΝΕΛΛΟΣ, ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ε., Πρωτοπρεσβύτερος - Σχολάρχης τῆς τ. Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς Κρήτης (1990). Ὁ «Μεγαλόκοσμος» Ἄνθρωπος κατὰ τὸν Ἅγιο Νικόδημο τὸν Ἁγιορείτη ὡς Βάση τῆς Ἑλληνικῆς Ἀγωγῆς καὶ Παιδείας. Ἅγιος Νικόλαος Κρήτης: Κέντρο Μελέτης Ὁρθόδοξου Πολιτισμοῦ, σσ. 33-34.

καί νά χτίζουν γιά τόν σκοπό αὐτό σχολεῖα, γνωρίζουμε στήν ἱστορία τοῦ τόπου μας δύο μεγάλες προσωπικότητες τῆς Ἑλληνορθόδοξης Ἐκκλησίας πού κατέβαλαν μέ αὐταπάρνηση προσπάθειες, γιά νά ἐξασφαλίσουν τή διάρκεια καί τή συνέχεια τῆς ἐθνοτικῆς καί θρησκευτικῆς παρουσίας μας σέ ἐπίπεδο παγκόσμιας ἱστορίας².

Οἱ θέσεις τῶν ἐν λόγω Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας μᾶς θυμίζουν τίς ἐπισημάνσεις τοῦ Γάλλου κοινωνιολόγου Emile Durkheim (1912), σύμφωνα μέ τίς ὁποῖες ὁ ρόλος τῆς θρησκείας ὑπογραμμίζεται ὡς «ἐνοποιητικός». Σέ αὐτή τή συνάφεια, ὁ Γκίντενς (2001) ἀναφέρει τά ἑξῆς: «Ὁ Ντυρκάημ ὑπογραμμίζει πάνω ἀπό ὅλα τόν ρόλο τῆς θρησκείας στήν προαγωγή τῆς κοινωνικῆς συνοχῆς»³. Ἡ ἀναζήτηση τοῦ «ὑπερβατικοῦ» καί ἡ σχέση μέ αὐτό ὀδηγοῦν στή διαμόρφωση τῆς θρησκευτικῆς ὁμάδας στό πλαίσιο τῆς ὁποίας τά μεμονωμένα μέλη συνδέονται μέ δεσμούς κοινῆς ὁμολογιακῆς πίστεως καί λατρείας⁴. Ἀναφορικά μέ τοὺς παράγοντες πού ὀδηγοῦν στή διαμόρφωση τῆς θρησκευτικῆς ὁμάδας ὁ Καθηγητής Βασίλειος Τ. Γιούλτσης (1996⁵) ὑπογραμμίζει τά ἑξῆς: «Οἱ παρατηρήσεις αὐτές μᾶς βοηθοῦν νά κατανοήσουμε ὅτι οἱ θρησκευτικὲς ὁμάδες ὑπάρχουν ἀπό τὴ στιγμή πού ἡ ἔννοια τοῦ ἱεροῦ ἐνοποιεῖ τίς ἀτομικὲς στάσεις καί διαμορφώνει κοινὴ συνείδηση»⁵.

Ἡ διαμόρφωση μᾶς «κοινῆς συνείδησης» εἶχε ἰσχυροποιηθεῖ πρὸ πολλοῦ ἀπὸ τὴν Παύλεια ρήση ὡς ἑξῆς: «οὐκ ἔνι Ἰουδαῖος οὐδὲ Ἕλλην, οὐκ ἔνι δοῦλος οὐδὲ ἐλεύθερος, οὐκ ἔνι ἄρσεν καὶ θῆλυ. Πάντες γὰρ ὑμεῖς εἷς ἐστέ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ» (Γαλ. γ' 28). Ἡ πολύτιμη αὐτὴ μαρτυρία τοῦ Ἀποστόλου τῶν Ἑθνῶν Παύλου ἀποτελεῖ τόν «ἀκρογωνιαῖο λίθο» τῆς κοινωνικῆς συνοχῆς. Ἡ θρησκεία δηλαδή, πέρα ἀπὸ τίς ἀνισότητες πού διαφοροποιοῦν τὰ ἄτομα στὸ φάσμα τῆς κοινωνικοοικονομικῆς ἢ/καὶ τῆς κοινωνικο-πολιτισμικῆς διαβάθμισης, ἐνώνει τὰ ἄτομα αὐτὰ σὲ μία «κοινὴ ὁλότητα» μέ ἰσχυροὺς ψυχοσυναισθηματικούς ἢ συγκινησιακοὺς δεσμούς καί σχέσεις ἰσοτιμίας. Μὲ αὐτὸ τὸ ἐννοιολο-

2. ΚΑΝΤΩΤΗΣ ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΣ Ν., τ. Μητροπολίτης Φλωρίνης, (1991). *Κοσμῶς ὁ Αἰτωλός (1714-1779)*, ἔκδοσις ΙΓ' Ἀθήνα (χ.ε.), σσ. 130-131, 284-286.

3. ΓΚΙΝΤΕΝΣ, ANTONY (2001). *Ὁ κόσμος τῶν ραγδαίων ἀλλαγῶν. Πῶς ἐπιδρᾷ ἡ παγκοσμιοποίηση στὴ ζωὴ μας* (Runaway World. How Globalization is Reshaping our Lives, μετάφραση Κωνσταντίνος Δ. Γεώργιας), Ἀθήνα: Μεταίχμιο, σ. 584.

4. ΓΙΟΥΛΤΣΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Τ. (1996). *Κοινωνιολογία τῆς Θρησκείας*. Τρίτη ἔκδοσις. Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναράς, σσ. 183-184.

5. *Ὁ.π.*, σσ. 184-185.

γικό περιεχόμενο τονίζεται αφενός η ισότητα των ατόμων-μελών μιᾶς δεδομένης κοινωνίας ἔναντι τοῦ Θεοῦ καὶ αφετέρου ἐνισχύεται ἡ ἐνσωμάτωση τῶν ατόμων αὐτῶν σὲ μία συμπαγῆ ὁμοιομορφία συμπεριφορᾶς μὲ κεντρικὸ ἄξονα τὴν ἴδια ὁμολογία (θρησκευτικὴ πίστη).

Βάσει αὐτῶν τῶν δεδομένων παρατηρήσεων τασσόμαστε ὑπὲρ τῆς ἄποψης ὅτι συγκριτικὰ μὲ τὴν ὁμολογία τῆς πίστεως (θρησκεία) κανένας ἄλλος παράγοντας δὲν κατορθώνει νὰ διεισδύσει στὸν ἐσώτατο ψυχικὸ κόσμο τοῦ ἀνθρώπου, γιὰ νὰ τὸν εὐαισθητοποιεῖ καὶ νὰ τὸν συγκινεῖ, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ συνδέει τίς διαφορετικὲς ἀτομικότητες ἢ τίς ἀτομικὲς ἰδιαιτερότητες σὲ μία «ἄρραγῆ (ἀδιάσπαστη) ἐνότητα». Ἡ θρησκεία σὲ αὐτὸν τὸν τομέα διαδραματίζει τὸν ρόλο ἐνὸς σημαντικοῦ συνδετικοῦ κρίκου ποὺ ἐνώνει τὰ ἀνώνυμα ἄτομα-μέλη μιᾶς δεδομένης κοινωνίας, ἐξυψώνοντας αὐτὰ σὲ ἐπώνυμα ἄτομα-μέλη μιᾶς ἀντιστοίχως θρησκευτικῆς μεγάλης ὁμάδας. Στὸ πλαίσιο τῆς θρησκευτικῆς ὁμάδας ἀποκτᾶται ἡ «θρησκευτικὴ συνείδηση», ἡ ὁποία δὲν διαφέρει ἀπὸ τὴν «κοινωνικὴ συνείδηση». Ἡ θρησκευτικὴ συνείδηση καὶ ἡ κοινωνικὴ συνείδηση εἶναι ἄρρηκτα δεμένες μεταξύ τους καὶ συγκροτοῦν τὴν «κοινὴ συνείδηση» τῶν ατόμων-μελών μιᾶς δεδομένης κοινωνίας. Καὶ οἱ δύο συνειδήσεις ἐπιβάλλουν κυρώσεις, ὅσον ἀφορᾶ στὴν ἀπόκλιση ἀπὸ τοὺς συμβατικoὺς κανόνες τῆς συμπεριφορᾶς ἢ στὴν παραβατικότητα τῆς συμπεριφορᾶς ποὺ ἀπορροθμίζει τὴν κοινωνικὴ ὀργάνωση καὶ ἐν γένει τίς κοινωνικὲς σχέσεις μεταξύ τῶν μελῶν τῆς κοινωνίας.

Μολαταῦτα, ἐπισημαίνεται ὅτι ἐνῶ τὰ ἄτομα-μέλη τῆς δεδομένης κοινωνίας ἔχουν πλήρη συναίσθηση τῆς κοινῆς ἢ κοινωνικῆς συνείδησης, ἀποστασιοποιοῦνται ἀπὸ τὴ θρησκευτικὴ συνείδηση, διότι αὐτὴ ἔρχεται μερικὲς φορὲς σὲ σύγκρουση μὲ τίς προσωπικὲς ἀντιλήψεις σχετικὰ μὲ τὸ ἂν ἡ θρησκεία συνιστᾶ ρυθμιστικὸ ἢ/καὶ ἀξιολογικὸ παράγοντα στὶς κοινωνικὲς μας σχέσεις.

Παράλληλα, ὑπογραμμίζεται τὸ ὅτι ὁ καθένας ἀπὸ ἐμᾶς ἔχει ἐν μέρει τὴ δική του (προσωπικὴ) θρησκευτικὴ καὶ κοινωνικὴ συνείδηση. Ἡ πρώτη μάλιστα ἐκδηλώνεται μὲ διαφορετικὸ τρόπο στὸ φάσμα τῆς κοινωνικῆς συνύπαρξης. Ἔτσι, ἡ συχνότητα τοῦ ἐκκλησιασμοῦ, τῆς διανθρώπινης ἀλληλεγγύης, τῆς συμμετοχῆς σὲ ἐνοριακὲς συγκεντρώσεις ἢ/καὶ φιλανθρωπικὲς δραστηριότητες κ.λπ. εἶναι συνάρτηση ποικίλων μεταβλητῶν, ὅπως π.χ. τῆς γεωγραφικῆς κοινότητας, τῶν γραμματικῶν γνώσεων, τῶν ἡλικιακῶν κατηγοριῶν κ.ἄ. Ἀναφορικὰ μὲ τίς ἐπισημάνσεις αὐτὲς μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε τὸ ὅτι ἡ βιωματικὴ ἐμπειρία στὸ ἐκκλησιαστικὸ περιβάλλον ἀποτελεῖ ἔκφραση προσωπικῆς ἐκτίμησης καὶ ἐρμηνείας.

Σε αντίδιαστολή με παλαιότερες εποχές, ή βιωματική έμπειρία στο έκκλησιαστικό περιβάλλον δεν αποτελούσε έκφραση προσωπικής εκτίμησης ή επιλογής. Η έν γένει συμμετοχή σε λατρευτικές συνάξεις ή ιερές ακολουθίες και ή παρουσία σε έκδηλώσεις του (άτομικού) κύκλου της οικογενειακής ζωής⁶, όπως λ.χ. στις τελετές του γάμου, της βάπτισης, του ένταφιασμού κ.λπ. ίσχυροποιοῦσαν τούς δεσμούς του άτομου-μέλους μίας δεδομένης κοινότητας με τὰ υπόλοιπα άτομα-μέλη. Ήξάλλου, ἔδιναν ἀξιόπιστες μαρτυρίες σχετικά με τή θέση του στον κοινωνικο-πολιτισμικό χῶρο της κοινότητας και ἔκαναν ἀποδεκτή τήν ἀναγνώρισή του στη δομή του έν λόγω μικρόκοσμου. Με τον τρόπο αυτό, ὁ συνεκτικός ιστός της κοινότητας ὡς μικρόκοσμος εἶχε ἀφενός στερεά μορφή και ἀφετέρου οἱ σχέσεις τῶν μελῶν της ἦταν τόσο στενές πού διατηροῦσαν ἀδιάσπαστη τήν ἐνότητά τους.

Η ἄρρηκτη ἐνότητα του κάθε ἑνός άτομου με τήν κοινότητα ὡς μία μικρογραφία της περιβάλλουσας ή της εὐρύτερης κοινωνίας και ή ταύτισή του με αὐτήν ὀδήγησε πολλούς Πατέρες της Ἐκκλησίας νά υἰοθετήσουν τήν ἀντίληψη ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἕνας «μικρόκοσμος», στο πλαίσιο του ὁποῖου ἔχουν εἰσχωρήσει ὅλα ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα πού εἶναι ἀπαραίτητα για τή λειτουργική συγκρότηση μίας συγκεκριμένης κοινωνίας. Ὁ ἄνθρωπος μαθαίνει, ἀπό τή μιά νά συμπεριφέρεται κοινωνικά, για νά γίνει και νά ἀναγνωριστῆ ὡς μέλος της κοινωνίας, και ἀπό τήν ἄλλη, ή κοινωνία ἀσκεῖ σημαντική ἐπίδραση στον ἄνθρωπο, για νά διαμορφώσει τήν κοινωνικο-πολιτισμική του προσωπικότητα. Με ἄλλα λόγια, «ὁ ἄνθρωπος μπαίνει στην κοινωνία και ή κοινωνία μπαίνει στον ἄνθρωπο». Ἐπειδὴ ὁ ἕνας παράγοντας «χωράει» στον ἄλλο, τὸ έν λόγω σχῆμα χαρακτηρίζεται τόσο στην ἐπιστήμη της Θεολογίας ὅσο και με μεταφορική ἔννοια στην ἐπιστήμη της Κοινωνιολογίας ὡς «ἀλληλοπεριχώρηση»⁷.

Η ἔννοια της ἀλληλοπεριχώρησης ἀνθρώπου και κοινωνίας εἶναι γνωστή στην κοινωνιολογική θεώρηση ὡς διαδικασία της «κοινωνικοποίησης». Ὁ χῶρος, μέσα στον ὁποῖο συντελεῖται ἀφενός μὲν ή ένταξη του άτομου στην κοινωνία, ἀφετέρου δὲ ή εἰσχώρηση της κοινωνίας στον ψυχικό (ἑσωτερικό) κόσμο του άτομου, ἀναφέρεται ὡς πλαίσιο πού ἔχει ἀντιστοίχως ἀτομοκεντρικό και κοινωνιοκεντρικό χαρακτήρα. Ἐπ' αὐτὲς τὶς συνθήκες, ὁ ἄνθρωπος γίνεται

6. ΤΣΑΟΥΣΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Γ. (1983). *Η Κοινωνία του Ἀνθρώπου. Εἰσαγωγή στην Κοινωνιολογία*. Ἀθήνα: Gutenberg, σσ. 53-54.

7. ΜΑΡΝΕΛΛΟΣ, Γ. Ε., ὀ.π., σσ. 53-54.

«δέκτης όλόκληρης τῆς κοινωνίας» ὡς μεγάλου συστήματος σὲ ὅλη του τὴν ἔκταση ἢ ὡς μακρόκοσμοι πού περιλαμβάνει ἐπιμέρους μικρότερα συστήματα ἢ δομές.

Ἐντούτοις, πολλοὶ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, μὲ ἐξαιρέση τὸν Ἅγιο Νικόδημο τὸν Ἀγιορείτη, ἀναφέρουν ὅτι ὁ ἄνθρωπος ὡς μονάδα ἀποτελεῖ ἕναν μικρόκοσμο. Μὲ πιὸ ἀπλά λόγια, στὴν πατερικὴ διδασκαλία τονίζεται ὅτι ἂν καὶ τὸ ἄτομο εἶναι ταυτόσημο μὲ μιὰ μοναδικὴ προσωπικότητα, ὁ ἑαυτὸς του εἶναι ἰσοδύναμος μὲ ἕνα μικρὸ σύνολο ἀνθρώπων (ἀτόμων) πού ἐρμηνεύεται ὡς μικρόκοσμος. Μὲ αὐτὴ τὴν πατερικὴ τοποθέτηση συνάδει καὶ ἡ φιλοσοφικὴ θεώρηση, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ ἄνθρωπος εἶναι μικρογραφία τῆς κοινωνίας⁸. Μολονότι ἡ διατύπωση αὐτὴ ἔχει περιπλακεῖ σὲ ἀλληλοσυγκρουόμενες προτάσεις, κατὰ τίς ὁποῖες ὁ ἄνθρωπος ὡς μονάδα ἰσοῦται μὲ τὴν κοινωνία ὡς μικρὸ σύνολο ἀτόμων, τὸ ἐννοιολογικὸ τῆς περιεχόμενου εἶναι ταυτόσημο μὲ τὸν «κοινωνιοκεντρικὸ χαρακτήρα» τῆς κοινωνικοποίησης. Βάσει τοῦ χαρακτήρα αὐτοῦ ἔχουμε ἤδη ὑπογραμμίσαι τόσο τὴν «εἰσχώρηση τῆς κοινωνίας στὸν ἄνθρωπο» ὅσο καὶ τὴν «ἐγκατάσταση» ὁλόκληρης τῆς κοινωνίας στὸν ἐσωτερικὸ κόσμο τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ διείσδυση τῆς συνολικῆς κοινωνίας στὸν ἄνθρωπο διευρύνει τὸν τελευταῖο, δηλαδὴ τὸν «πλαταίνει» ἐσωτερικὰ καὶ τὸν καθιστᾷ ἱκανὸ νὰ δεχθεῖ ὅλους τοὺς παράγοντες πού διέπουν τὴν κοινωνία. Βάσει τῆς διεύρυνσης αὐτῆς ὁ Ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης διατείνεται ὅτι ὁ ἄνθρωπος γίνεται «μεγαλόκοσμος». Στὴν ἀνθρωπολογία ὁμοῦς τοῦ Χριστιανισμοῦ ὁ πρῶτος Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας πού υἱοθέτησε τὴν ἀντίληψη σχετικὰ μὲ τὸν «μεγαλόκοσμο ἀνθρώπου», ἦταν ὁ Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος. Ὁ ἐν λόγῳ Πατέρας πρωτοτύπησε στὴ διδασκαλία του καὶ ὑπερύψωσε τὸν ἄνθρωπο ὡς ἀξία ἐν ἀντιθέσει μὲ ὀρισμένους Πατέρες πού ὑποστήριξαν ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι «μικρόκοσμος» στὸ πλαίσιο τοῦ νοητοῦ κόσμου. Πέραν τοῦ ὅτι τὸ ἐννοιολογικὸ περιεχόμενον τοῦ ἀνθρώπου ὡς «μικρόκοσμου» δὲν ἀποδίδεται ἐρμηνευτικὰ μὲ τὴν «εἴσοδο» τῆς κοινωνίας στὸν ἄνθρωπο, ὅπως τονίζεται σὲ ἐπίπεδο διεπιστημονικῶν θεωρήσεων γιὰ τὴ διαδικασία τῆς κοινωνικοποίησης, ὁ Ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης συντάχθηκε μὲ τὴν ἄποψη τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου. Ὁ Ἅγιος Νικόδημος δηλαδὴ ἀπεφάνθη ὅτι τόσο τὸ ἐννοιολογικὸ ὅσο καὶ τὸ σημασιολο-

8. STÖRIG, HANS JOACHIM (1981). *Weltgeschichte der Philosophie*, Stuttgart: Kohlhammer, σσ. 221-243.

γικό περιεχόμενο του ανθρώπου ως «μικρόκοσμος» περιορίζει την ικανότητα του ανθρώπου να άφομοιώσει (έσωτερικεύσει) τους κοινωνικο-πολιτισμικούς παράγοντες και κατά συνέπεια στενεύει την πνευματική του ευρύτητα, ενώ παράλληλα υποβιβάζει την άξία του ως κοινωνικο-πολιτισμικής προσωπικότητας⁹.

Ο Άγιος Νικόδημος διατυπώνει την άποψη ότι ο «μεγαλόκοσμος» άνθρωπος τοποθετείται στον νοητό κόσμο ως «μικρόκοσμος», αντιστρέφοντας με τον τρόπο αυτό την πρωτεύουσα θέση της κοινωνίας έναντι της ανθρώπινης οντότητας. Είναι γνωστή η θέση των φιλοσόφων σχετικά με το έρώτημα ως προς το ποιός από τους δύο παράγοντες προϋπήρχε του άλλου· δηλαδή, συχνά αναδύεται ο έλλογος προβληματισμός ως προς το αν η κοινωνία ως «δημιούργημα» υπήρχε πριν από τον άνθρωπο ως «δημιουργό» της ή αν ο άνθρωπος ως «δημιουργός» υπήρχε πριν από την κοινωνία ως «δημιούργημα» του. Σύμφωνα με την έν λόγω «νομοτέλεια» (τέλειος νόμος) που έχει τον χαρακτήρα του «δόγματος», υποστηρίζεται ως δεδομένο το ότι η «κοινωνία» υπήρχε πριν από τον «άνθρωπο», διότι στην αντίθετη περίπτωση δεν θα ήταν δυνατόν να επικοινωνήσει ο άνθρωπος με τον συνάνθρωπό του και να συγκροτήσουν από κοινού την «πρώτη κοινωνία ως μικροκοσμική δύαδα διαπροσωπικών σχέσεων»¹⁰.

Παρ' όλα αυτά, ο Άγιος Νικόδημος ξεπερνά την άναφερθείσα νομοτέλεια, άφενός μεν στη φιλοσοφία άφετέρου δέ ως χρησιδάνειο στην κοινωνιολογία, και έξυψώνει τον άνθρωπο υπεράνω της κοινωνίας, υποστηρίζοντας ότι ο άνθρωπος είναι «μεγαλόκοσμος», ενώ η κοινωνία είναι «μικρόκοσμος».

Σε αυτό το σημείο τίθεται το έξης έρώτημα: Γιατί ο άνθρωπος ως μονάδα έχει τον χαρακτήρα του «μεγαλόκοσμου»; Ο Άγιος Νικόδημος εκφράζει ένθερμα τη γνώμη ότι ο Θεός έγκατέστησε τον άνθρωπο ως μεγαλόκοσμο στον «μικρό κόσμο» που τον περιβάλλει, λόγω των τριών δυνάμεων τις όποιες κατέχει ο άνθρωπος ως κορωνίδα της δημιουργίας του Θεού· πρόκειται δηλαδή για τις δυνάμεις της λογικής, της νοεράς και της θελητικής τις όποιες ο αίσθητός μακρόκοσμος δεν κατέχει¹¹.

Όστόσο, είναι παράδοξο το γεγονός ότι ο άνθρωπος ως μονάδα τείνει να θεωρείται άνώτερος από την κοινωνία ως σύνολο ή άθροισμα πολλών ανθρώπων.

9. ΜΑΡΝΕΛΛΟΣ, Γ. Ε., *ό.π.*, σσ. 53-54.

10. Σε συνάρτηση με την έννοια της «νομοτέλειας», ο Άριστοτέλης είχε υιοθετήσει την αντίληψη ότι το «όλον πρότερον είναι του μέρους». Το σύνολο δηλαδή (ή κοινωνία) υπάρχει πριν από τα μέρη που τη συναποτελούν (τα άτομα).

11. ΜΑΡΝΕΛΛΟΣ, Γ. Ε., *ό.π.*, σσ. 98-99, 134.

Κατὰ τὸν Ἅγιο Νικόδημο, αὐτὸ συμβαίνει, ἐπειδὴ οἱ τρεῖς δυνάμεις πού ἔχει μέσα του ὁ ἄνθρωπος, συγκλίνουν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς κάθε μίας περιόδου τῆς ζωῆς του σὲ ἓναν κοινὸ στόχο: *να διαμορφώσουν τὸν ἄνθρωπο ὡς μία «πλήρη προσωπικότητα»*. Ἡ ἔννοια τῆς «πλήρους προσωπικότητας» σημαίνει «σὲ μεγάλο βαθμὸ» ἀφενὸς μὲν τὴν ἐξοικείωση τοῦ ἀνθρώπου μὲ ρόλους, κανόνες καὶ πρότυπα συμπεριφορᾶς, ἀφετέρου δὲ τὴν προσαρμογὴ του στοῦ κοινωνικο-πολιτισμικὸ σύστημα, γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ ζεῖ μαζί μὲ ἄλλους ἀνθρώπους πού εἶναι μέλη τῆς ἴδιας κοινωνίας. Ὁ τρόπος πού διαμορφώνεται ἢ συγκροτεῖται ἢ προσωπικότητα τοῦ ἀνθρώπου, ὥστε νὰ γίνεῖ «πλήρης», εἶναι ἀνάλογος μὲ τὸ στάδιο τῆς ἡλικίας πού διανύει. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι οἱ τρεῖς δυνάμεις πού ἔχουν ἀναφερθεῖ, κατὰ τὸν Ἅγιο Νικόδημο, διαφέρουν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς παιδικῆς ἡλικίας, τῆς ἐφηβικῆς, τῆς μετεφηβικῆς, καθὼς καὶ κατὰ τὶς φάσεις τῆς ἐνηλικίωσης, τῆς ὄριμης, τῆς προχωρημένης καὶ τῆς γεροντικῆς ἡλικίας. Τὸ σύνολο τῶν σταδίων ἢ φάσεων τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἡ (ἐκ)μάθηση τῆς ἀπαιτούμενης ἢ ἀναμενόμενης συμπεριφορᾶς, ἀνάλογα μὲ τὴν ἡλικιακὴ κατηγορία, εἶναι ἰσοδύναμο ἢ/καὶ ταυτόσημο μὲ τὴ χρονικὴ διάρκεια τῆς διαδικασίας τῆς κοινωνικοποίησης ἢ ὅποια ἀρχίζει μὲ τὴ γέννηση τοῦ ἀνθρώπου καὶ τελειώνει μὲ τὸν θάνατό του. Σὲ ὅλο αὐτὸ τὸ χρονικὸ διάστημα, ὅπου οἱ τρεῖς δυνάμεις γνωρίζουν ἔντονες κυμάνσεις, ἀνάλογα μὲ τὴν ἡλικιακὴ κατηγορία πού ἀνήκει ὁ ἄνθρωπος, διαμορφώνεται ὁ «μεγάλοςκοσμος ἄνθρωπος».

Συμπερασματικά, θὰ μπορούσαμε νὰ ἰσχυριστοῦμε τὸ ὅτι ἡ ἐν λόγω ἔννοια στὴν *Νικοδημικὴ Ἀνθρωπολογία* ἐνέχει τὸν χαρακτήρα τῆς διὰ βίου κοινωνικοποίησης. Ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς διὰ βίου κοινωνικο-πολιτισμικῆς διαμόρφωσης τῆς προσωπικότητας τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδὴ τῆς κοινωνικοποίησης, ἡ δύναμη τῆς λογικῆς ἐρμηνεύεται ὡς διαδικασία τῆς μάθησης, ἡ δύναμη τῆς νόησης εἶναι ταυτόσημη μὲ τὴ διαδικασία τῆς ἐσωτερίκευσης καὶ ἐν τέλει ἡ δύναμη τῆς βούλησης εἶναι ἰσοδύναμη μὲ τὴ διαδικασία τῆς ταύτισης. Ὁ ἄνθρωπος μαθαίνει κάθε μέρα νὰ γνωρίζει τὴν «ἀνθρωπιά» του καὶ νὰ συνειδητοποιεῖ τὸ ὅτι ἡ θέση του στὸν νοητὸ κόσμον εἶναι ἀποτέλεσμα βιωματικῶν ἐμπειριῶν πού τὸν μετουσιώνουν σὲ «μεγάλοςκοσμον ἄνθρωπον». Βάσει τῶν ἐπισημάνσεων σχετικὰ μὲ τὶς τρεῖς δυνάμεις, ὁ ἄνθρωπος καταβάλλει ἐπίπονες καὶ κοπιώδεις προσπάθειες γιὰ τὴν ἐπίτευξη τῆς «τελείωσης» καὶ τῆς «θέωσής» του ἀπὸ τὴν παιδικὴ ἡλικία μέχρι τὰ βαθιὰ γεράματα¹².

12. Ὁ.π., σ. 133.

Ἐν κατακλείδι, ὑπογραμμίζεται ὅτι σύμφωνα μὲ τὸ ἐννοιολογικὸ καὶ σημασιολογικὸ περιεχόμενον τοῦ «μεγαλόκοσμου ἀνθρώπου» στὴ νεοπατερικὴ Θεολογία τοῦ Ἁγίου Νικοδήμου τοῦ Ἁγιορείτου ὁ εἰδικὸς ἐπιστήμονας καταπιάνεται μὲ τὴ διερεύνηση τῶν προβλημάτων μιᾶς ἡλικιακῆς κατηγορίας, ὅπως π.χ. τῆς παιδικῆς, τῆς ἐφηβικῆς, τῆς ὄριμης καὶ τῆς γεροντικῆς. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο, ὁ κοινωνιολόγος, ὁ ψυχολόγος, ὁ παιδαγωγός, ὁ ἀνθρωπολόγος κ.ἄ. «(...) χάνει συχνὰ ἀπὸ τὰ μάτια του τὸν ἄνθρωπο ὡς σύνολο, ὡς ἀδιαίρετη σωματικὴ καὶ ψυχοπνευματικὴ προσωπικότητα ἀπὸ τὴ νηπιότητα μέχρι τὴ γεροντικὴ του ἡλικία»¹³.

Ἐντούτοις, τασσόμαστε ὑπὲρ τῆς ἄποψης ὅτι δὲν εἶναι καθόλου εὐκόλο γιὰ τὸν κάθε ἓνα ἐπιστήμονα, ἀνάλογα μὲ τὴν ἐνασχόλησή του, νὰ ἀναλύει τὶς συνάφεις, νὰ ἐξημενεύει τὶς αἰτιώδεις σχέσεις καὶ νὰ τεκμηριώνει τὴν ἐγκυρότητα συμπερασμάτων γιὰ τὴν κάθε μία ἡλικιακὴ κατηγορία τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἐν γένει στοχοθεσία τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ ἔνταξί του στὴν κοινωνία καὶ στὰ κατ' ἐπιλογὴν ὑποσυστήματά της. Ἡ πορεία αὐτὴ εἶναι συνεχῆς καὶ ὀλοκληρώνεται μόνο μὲ τὸν θάνατο. Στὶς μελέτες μας, ὡς ἐπιστήμονες, λαμβάνουμε σοβαρὰ ὑπ' ὄψιν τόσο τὶς ἰδιαιτερότητες τῆς ἀνθρώπινης φυσιολογίας ὅσο καὶ τὴ συνολικὴ εἰκόνα τοῦ ἀνθρώπου, γιὰ νὰ ἐξοπλίσουμε ἢ/καὶ νὰ θεραπεύσουμε τὴ συνάρτηση ἐξατομικευμένων καὶ συλλογικῶν στοιχείων κατὰ τὴν ἐξελικτικὴ πορεία τῆς ἔνταξης τοῦ ἀνθρώπου στὴν κοινωνία.

Τελικὲς Παρατηρήσεις

Σύμφωνα μὲ τὸν «μεγαλόκοσμο ἀνθρώπου» εἶναι συνδεδεμένη καὶ ἡ ἀντίληψη ὅτι ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος συνιστᾷ τὸ ἐπίκεντρο τῆς κοινωνίας στὸ ὁποῖο ἐστιάζονται ὅλοι οἱ κοινωνικοὶ παράγοντες. Αὐτὴ ἡ ἐξατομικευμένη ἀντίληψη τοῦ ἀνθρώπου γιὰ τὸν ἑαυτό του τὸν μεταβάλλει σὲ «ἐγωκεντρικὸ ἄτομο» ποῦ «αὐτοθεοποιεῖται».

Ἡ ὀργανωτικὴ καὶ λειτουργικὴ ὑπόσταση τοῦ κόσμου ἔχει ὀρθολογικὰ στηρίγματα ποῦ ἐνισχύονται ἀπὸ ἓναν ἄκρατο ὠφελιμισμὸ. Ὅ,τι δὲν συμφέρει τὸν ἄνθρωπο ὡς μονάδα, ἀπορρίπτεται ὡς ἀνόφελο καὶ ἐπισηφαλές. Γιὰ τὴν κρίση τῶν θεσμῶν καὶ κατὰ συνέπεια γιὰ τὴν κρίση ὀλόκληρης τῆς κοινωνίας δὲν φέ-

13. Ὁ.π., σ. 136.

ρει αυτός καμία ευθύνη, αλλά οι άλλοι. Το κοινωνικό του περιβάλλον είναι πάντοτε ο φορέας των κακώς κειμένων πραγμάτων στα όποια δεν μετέχει. Κατηγορώντας την κοινωνία, κατηγορεί τον ίδιο τον εαυτό του, γιατί στην κοινωνία αυτή γεννήθηκε, μεγάλωσε και συνεχίζει να κινείται ως δημιουργός και ως δημιουργητής της, τόσο ως διαμορφωτής όσο και ως διαμόρφωσή της.

Σε αυτή τη συνάρτηση ο Γκίντενς (2001) υποστηρίζει τα εξής: «Όπου και να κοιτάξουμε, βλέπουμε θεσμούς που ενώ φέρουν το ίδιο όνομα και έξωτερικά εμφανίζονται αμετάβλητοι, στο έσωτερικό τους έχουν υποστεί ριζικές αλλαγές. Συνεχίζουμε να μιλάμε για έθνος, οικογένεια, εργασία, παράδοση, φύση, σαν να είναι τα ίδια όπως και στο παρελθόν. Δεν είναι. Το έξωτερικό τους κέλυφος παραμένει, αλλά η ουσία τους έχει αλλάξει - αυτό δεν συμβαίνει μόνο στις Ήνωμένες Πολιτείες, τη Βρετανία ή τη Γαλλία αλλά σχεδόν παντού. Τέτοιους θεσμούς τους αποκαλώ “θεσμοί-κέλυφος”. Είναι θεσμοί που έχουν καταστεί ανεπαρκείς στην εκπλήρωση των καθηκόντων που τους ζητείται να φέρουν εις πέρας» (σ. 54).

Στη σύνθετη πλουραλιστική, σύγχρονη κοινωνία¹⁴, τα πράγματα δεν είναι ούτε λειτουργούν τόσο ευδύνα, όπως τα περιγράφει σε παλαιότερες εποχές ο Άγιος Νικόδημος. Το χριστεπώνυμο πλήρωμα χωρίζεται σε δύο άνισες κατηγορίες: *σε εκείνους τους ανθρώπους που είναι κατ' όνομα χριστιανοί, και σε εκείνους που είναι κατ' ουσίαν χριστιανοί*. Οι πρώτοι δεν ενδιαφέρονται για μία πραγματικά χριστιανική ζωή που είναι πλήρης εκκλησιαστικών και θρησκευτικών βιωμάτων. Η πλειοψηφία των κατ' όνομα χριστιανών αντιτάσσεται στην επίδραση που ασκεί η θρησκεία και τα συνυφασμένα δόγματά της, προσπαθώντας να τα ξεμηνεύσουν με λογικά επιχειρήματα. Έπισημαίνεται ότι

14. Πριν από τη βιομηχανική επανάσταση, η κοινωνία χαρακτηριζόταν ως αγροτική - παραδοσιακή. Η κοινωνική της διάρθρωση στηριζόταν σε λίγους θεσμούς που συγκροτούσαν το κοινωνικό σύνολο. Γι' αυτό η κοινωνία θεωρείτο ότι ήταν άπλη. Έπρόκειτο κυρίως για την οικογένεια, την Έκκλησία και το σχολείο. Αυτοί οι τρεις θεσμοί επιτελούσαν πολλές λειτουργίες, ο κάθε ένας ξεχωριστός, γι' αυτό οι θεσμοί χαρακτηρίζονταν ως πολυλειτουργικοί. Μετά τη βιομηχανική επανάσταση, και μέσω της εκμηχάνισης της παραγωγής, οι θεσμοί αὐξήθηκαν. Η κοινωνική δομή που ήταν άπλη, έγινε σύνθετη. Ό κάθε ένας θεσμός επιτελούσε τη δική του λειτουργία, και γι' αυτό προσέλαβε και τον προσδιορισμό του μονολειτουργικού θεσμού. Ένας από τους σημαντικότερους μονολειτουργικούς θεσμούς, που συμβάλλει αποφασιστικά στην αναπαραγωγή της κοινωνίας και του συνυφασμένου πολιτισμού της, είναι η σύγχρονη συμβατική οικογένεια. Ο θεσμός της οικογένειας είναι μοναδικός και αναντικατάστατος στην ιστορία της ανθρώπινης ιστορίας.

τὰ ἐν λόγῳ ἐπιχειρήματα προσεγγίζουν τὴν καθημερινὴ ζωὴ¹⁵ μὲ τρόπο πού εἶναι δύσκολη ἢ δογματικὴ ἀντίληψη καὶ ἐρμηνεία. Σὲ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τοὺς πρῶτους, οἱ κατ' οὐσίαν χριστιανοί, πού εἶναι μειοψηφία, ἐγκολπώνονται τὴ διδασκαλία τῆς ἑλληνορθόδοξης Ἐκκλησίας καὶ συνακόλουθα τὴν οὐσιαστικὴ χριστιανικὴ ζωὴ καὶ νιώθουν τὶς ἐκκλησιαστικὲς ἐντολὲς ὡς κατευθυντήριες γραμμὲς τῆς συμπεριφορᾶς τους.

Ὁ Giddens (2009) διατυπώνει τὴν ἄποψη ὅτι πολλοὶ κοινωνιολόγοι πού μελετοῦν τὴ θρησκεία, μποροῦν νὰ συνδυάζουν τὴν ἐπιστημονικὴ τους ἀντικειμενικότητα μὲ τὶς προσωπικὲς τους πεποιθήσεις. Ὁ Ρόμπερτ Οὐέδναου (Robert Wuthnow) ἀποτελεῖ πρότυπο πρὸς μίμηση σὲ αὐτὸν τὸν τομέα τῆς ἔρευνας. Ἄφενὸς μὲν ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴ διατήρηση τῆς ζωτικότητας τῆς Ἐκκλησίας στὸν 21ο αἰῶνα· ἀφετέρου δὲ ἀνατέμνει προσεκτικὰ τὶς πτυχὲς τῆς κοινωνικῆς μεταβολῆς πού ἐπηρεάζουν τὴν Ἐκκλησία καὶ τὰ μέλη της¹⁶. Τὰ εὐρήματα τῶν ἐρευνῶν πού διεξήγαγε ὁ Οὐέδναου, ἀποκάλυψαν ὅτι «(...) ἡ χριστιανικὴ ταυτότητα παίρνει ὀλοένα καὶ περισσότερο παγκόσμιο χαρακτήρα. Τὰ ὁμολογιακὰ σύνορα καταρρέουν»¹⁷.

Στὸ κίνημα τῆς παγκοσμιοποίησης «συγχωνεύονται» οἱ ὁμολογιακὲς Ἐκκλησίαι καὶ ὑπάρχει ἔντονη τάση δημιουργίας μιᾶς «κοινῆς ταυτότητας» μὲ ἄλλους πιστοὺς. Ἐντούτοις, στὴν «ἀπεγνωσμένη ἀναζήτηση» μιᾶς κοινῆς ταυτότητας πού ἀκούει στὸ ὄνομα «χριστιανός», ἐξακουλουθοῦν νὰ πρυτανεύουν ἢ/καὶ νὰ ξεχωρίζουν οἱ μεμονωμέναι δραστηριότητες ἐν μέσῳ τῆς συντροφικότητας μὲ ὁμόθησκους¹⁸. Ἔτσι, π.χ. στὸν Χριστιανισμό, τὸν Μουσουλμανισμό, τὸν Ἰνδουισμό καὶ τὸν Βουδισμό μπορεῖ νὰ ἀναδύεται ἔντονα ὁ χαρακτήρας τοῦ ἔνθεου ἀτόμου ἢ πιστοῦ καὶ νὰ ὑπογραμμίζεται ἡ εὐαισθησία τοῦ ἀνθρώπου γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς Θεοῦ ἢ μιᾶς ἀνώτερης δυνάμεως. Μολαταῦτα, ἀπὸ τὴ μιά, θὰ ἐμφωλεύει τὸ κλίμα τῆς συντροφικότητας μὲ τοὺς ὁμόθησκους καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη, θὰ ὑπάρχει μιὰ λανθάνουσα τάση «διαλόγου» μεταξὺ τῶν θρησκευτῶν γιὰ τὴ διαμόρφωση ἑνὸς θεοῦ «χωρὶς ὄνομα». Ἐμεῖς, ὡς κοινωνιολόγοι, τασσόμαστε ὑπὲρ τῆς ἄποψης ὅτι ὅσο περισσότερο θὰ καλλιιεργεῖται ἡ συ-

15. ΓΚΙΝΤΕΝΣ, ΑΝΤ., (2001), ὁ.π., σ. 33.

16. GIDDENS ANTONY (2009). *Κοινωνιολογία* (Sociology, μετάφραση Δημήτριος Γ. Τσαούσης). Δεύτερη νέα ἔκδοση μὲ συμπλήρωμα τὸ *Βοήθημα τοῦ Φοιτητῆ*. Ἀθήνα: Gutenberg, σ. 585.

17. Ὁ.π.

18. Ὁ.π.

ντροφικότητα με τούς όμοθρήσκους, τόσο ισχυρότερη θα αναδύεται ή «περίκλειστη θρησκευτική κοινότητα»¹⁹. «Όσο πιό γρήγορα καταρριφθούν οί φραγμοί τών διαφοροποιημένων όμολογιών ή/και θρησκευτικών πεποιθήσεων, τόσο πιό άποφασιστικά θα γίνει άποδεκτός ένας «θεός χωρίς όνομα».

Υπό αυτές τις συνθήκες, ό άνθρωπος κατασκευάζει «θρησκευτικά ύποκατάστατα» με κοσμικοποιημένο περιεχόμενο²⁰. Η έννοια τού «μεγαλόκοσμου ανθρώπου» φαίνεται ότι είναι μία άφηρημένη έννοια πού δέν έχει καμία σχέση με τη ζωή του ή με τόν κόσμο του. Ό δικός του κόσμος δέν χρειάζεται τη «θέωση», για να έναρμονιστεί με τη θρησκευτική συμπεριφορά. Η «άποχριστιανοποίηση» και συνακόλουθα ή «άποεκκλησιαστικοποίηση» συμβαδίζουν με τόν ρεαλιστικό κόσμο πού τόν περιβάλλει²¹. Ό περιβάλλον χώρος τού ανθρώπου είναι ένας «μικρόκοσμος». Ό χώρος, στόν όποιο ζει και κινείται ό άνθρωπος, δέν είναι ένας «ίδεατός κόσμος» πού ύπόσχεται τη λύτρωση τού πρώτου, γιατί αυτή αναδύεται σαν κάτι τó χρονικά άπόμακρο και στην πράξη άκατόρθωτο. Τό χειροπιαστό αντικείμενο πού μελετά ό σύγχρονος άνθρωπος, είναι κατανοητό, πιό κοντινό στη λογική του, άρα είναι και φυσικό. Στη φύση τού σημερινού ανθρώπου, οί τρεις δυνάμεις πού συγκροτούν τόν «μεγαλόκοσμο άνθρωπο», κατά τη διδασκαλία τού Άγίου Νικοδήμου τού Άγιορείτου, ξεπερνούν τη λογική του άρα και τη φύση του.

19. ΚΟΓΚΟΥΛΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ Β. (2000). *Κατηχητική και Χριστιανική Παιδαγωγική*. Έκδοση Β'. Θεσσαλονίκη: Άφοι Κυριακίδη ά.ε., σ. 391.

Ό Καθηγητής Ιωάννης Β. Κογκούλης αναφέρει ότι «(...) ενώ στα όθωμανικά Βαλκάνια δέν ύπήρχαν σύνορα έθνολογικά ή πολιτισμικά και ενώ όλες οί φυλετικές ομάδες διαβίωναν υπό την ένιαία κρατική διοίκηση, οί ίδιες φυλετικές ομάδες άποτελούσαν παράλληλα περίκλειστες κοινότητες πολιτισμού» (σ. 391). Έτσι, ενώ όλες μαζί οί φυλετικές ομάδες ή κοινότητες συγκροτούσαν μια δεδομένη κοινωνία, ή κάθε μία ομάδα ή κοινότητα είχε τόν δικό της πολιτισμό. Με αυτόν τόν τρόπο, τά μέλη τών έν λόγω ομάδων προσπαθούσαν να διατηρήσουν άπό τη μία, την παραδοσιοκρατία στις σχέσεις τους, και άπό την άλλη, έτειναν να έλέγχουν ή /και να έμποδίζουν τη διεύθυνση ξένων παραγόντων πού ένδεχομένως θα έπηρεάζαν και άλλοίοναν τόν γνήσιο χαρακτήρα της ύπόστασής τους (ό.π.).

20. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Β. (Μάρτιος - Άπρίλιος 2001). Έκκοσμίκευση και Άθειά. *Διάβαση*, τεύχος 30, σ. 7.

21. ΚΩΡΩΣΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ (2002). *Έφηβοι και Οικογένεια. Πώς βλέπουν την οικογένεια οί μαθητές της Β' και Γ' τάξης Λυκείου. Κοινωνιολογική έμπειρική μελέτη. Α' ανάπτυξη*. Άθήνα: Gutenberg, σσ. 65 κ.έ.

Παρ' ὅλα αὐτά, ὁ Giddens (2009) ἐπισημαίνει τὰ ἑξῆς: «Υπάρχουν κατὰ πᾶσα πιθανότητα, ἐλάχιστοι πληθυσμοὶ στὴν γῆ ποὺ δὲν τοὺς ἄγγιξαν ποτὲ τὰ θρησκευτικὰ συναισθήματα, καὶ τόσο ἡ ἐπιστήμη ὅσο καὶ ἡ ὀρθολογικὴ σκέψη ἐξακολουθοῦν νὰ μὴν δίνουν ἀπάντηση σὲ τόσο θεμελιώδει ἐρωτήσεις, ὅπως εἶναι ἡ σημασία καὶ ὁ σκοπὸς τῆς ζωῆς-ζητήματα ποὺ ἀποτελέσαν πάντοτε τὸν πυρήνα τῆς θρησκείας»²².

---

22. GIDDENS A., (2009). ὁ.π., σ. 611.